

De patentbelasting in Zutphen en omgeving

ROB KAMMELAR

Toen aan het begin van de negentiende eeuw de patentbelasting werd ingevoerd, moest het grootste deel van de beroepsbevolking plotseling gaan betalen om te mogen werken. Iedereen die handel wilde drijven, een bedrijf wilde voeren of een beroep, ambacht of nering uitoefenen, diende daartoe een patent aan te vragen. De beroepen waarvoor dat verplicht was, werden in de patentwet van 1819 precies genoemd. De overgrote meerderheid van de beroepen was patentplichtig; er waren maar weinig uitzonderingen. Ambtenaren, advocaten en renteniers waren zulke uitzonderingen. Maar ook landbouwers, dagloners en arbeiders hoefden geen patentbelasting te betalen.

De patentbelasting was een van de vijf pijlers van het nieuwe belastingsysteem dat minister van Financiën Alexander Gogel* aan het begin van de negentiende eeuw had ontwikkeld. De andere vier waren de accijnzen, de grondbelasting, de personele belasting en de in- en uitvoerrechten. Het patent was eigenlijk niets anders dan een door de staat uitgegeven vergunning voor het uitoefenen van een beroep. In de Ordonnantie van 1805 werd het *Regt van patent* omschreven als een 'zekere som welke door ieder, die eenigen handel, eenig bedrijf of beroep of eenige neering wil uitoefenen of zekere voorwerpen van weelde of vermaken begeert te genieten, aan den Lande moet betaald worden'. In 1819 werden enkele belangrijke wijzigingen ingevoerd en kreeg de patentwet min of meer zijn definitieve vorm, al werden er telkens weer wijzigingen in aangebracht. Een indeling van de beroepen in klassen bepaalde in beginsel de hoogte van de aanslag voor elk beroep. Daarbij werd ook de omvang van het bedrijf betrokken. Doordat de registratie van patentplichtigen tegelijk een controle op behoorlijke beroepsuitoefening inhield, werd zo al te grove beunhazerij voorkomen.

Er was gedurende de gehele negentiende eeuw veel kritiek op de patentbelasting. De ontwikkeling van handel en nijverheid zou

er door worden belemmerd. Er waren bezwaren tegen de tamelijk willekeurige klassenindeling van de beroepen, die onredelijk werd gevonden. Een van de scherpste critici van de patentbelasting was nota bene Alexander Gogel zelf, de bedenker van het Nederlandse patent. Hij kritiseerde vooral de omstandigheid dat ambtenaren zonder verstand van nering of bedrijf bepaalden wat iemand moest betalen voor zijn vergunning om de kost te mogen verdienen. In 1893 werd de patentbelasting afgeschaft en vervangen door belastingen op bedrijfs- en andere inkomsten.

Tarieven

Ook de tarieven van de patentbelasting werden geregeld in de patentwet van 1819. Belastingplichtige beroepen werden ingedeeld in klassen, waarbij ook de omvang van het bedrijf een rol speelde. Dat laatste gebeurde aan de hand van het aantal knechts, het aantal productiemiddelen (zoals het aantal paarden van een vervoerder of het aantal kuipen in een badhuis) of de geschatte afzet. Zeer lucratieve beroepen kwamen in de eerste klasse; beroepen die maar heel weinig opleverden in de zeventiende. Dit was het A-tarief. Er was ook een B-tarief. Dat gold voor beroepen waarvan werd aangenomen dat ze meer inkomsten

* zie Femia Siero: 'Miljoenenjacht'

opleverden wanneer ze in een grote stad werden uitgeoefend. Hiervoor waren de gemeentes ingedeeld in zes rangen. Amsterdam en Rotterdam waren 1e rang, Zutphen had rang 4, Lochem rang 6. Dit systeem leidde ertoe dat het B-tarief maar liefst 144 tariefklassen kende. De wetgever schreef precies voor welke beroepen volgens het A-tarief en welke volgens het B-tarief moesten worden aangeslagen. Een klompenmaker met één knecht in Lochem (als die er al was) betaalde net als zijn collega in Zutphen *f* 3,75 per jaar voor zijn patent. Maar voor een zadel- en paardentuigmaker ging dat weer niet op. Zo'n ambachtsman betaalde als hij één knecht in dienst had in Zutphen *f* 2,- voor zijn patent, terwijl zijn collega in Lochem met een even groot bedrijf voor slechts *f* 1,25 werd aangeslagen. De Amsterdamse collega's betaalden zelfs *f* 4,-.

De klassenindeling van het beroep of bedrijf van een patentplichtige en daarmee de hoogte van de aanslag werd bepaald door belastingambtenaren, die *zeters* werden genoemd. De zeters werden op hun beurt gecontroleerd door *controleurs*. De gemeentelijke colleges van zeters en controleurs vergaderden geregeld en werden daarbij voorgezeten door de burgemeester. Bij onenigheid tussen zeters en controleurs besliste de directeur der directe belastingen van het district.

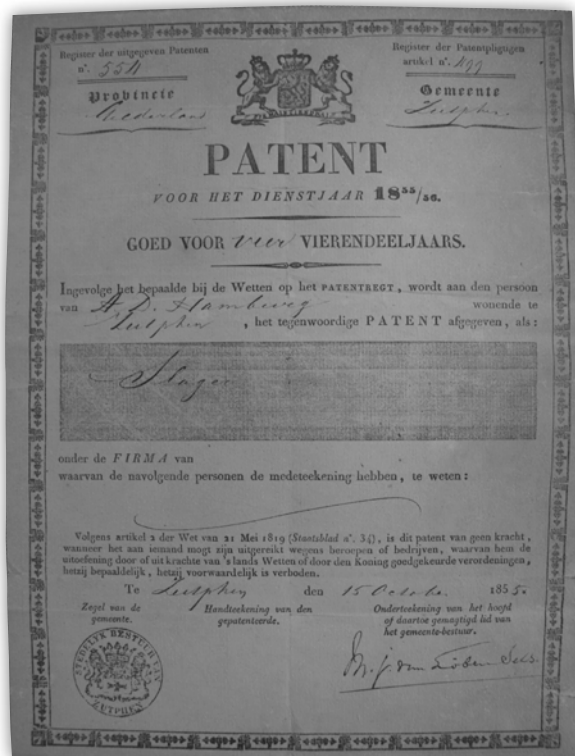
Het patent werd aangevraagd in de woonplaats. Als iemand zijn beroep elders uitoefende, moest vaak ook daar nog apart aangifte worden gedaan. Dat gold met name voor kramers, reizende kooplieden en andere ambulante beroepen.

Registers van patentschuldigen

De archieven met betrekking tot de patentbelasting zijn verre van volledig. Van de gemeente Zutphen zijn behouden gebleven de registers op uitgegeven patenten en de registers van patentschuldigen over de jaren 1862-1893. In dit laatste jaar werd de patentbelasting afgeschaft.

De registers van patentschuldigen zijn het meest interessant. Ze bevatten naam, adres en beroep of bedrijf van individuele personen, soms ook gegevens over de grootte van het bedrijf van een patentschuldige of diens geschatte inkomsten uit het bedrijf. Mede hierop is de klassenindeling gebaseerd, die eveneens bij elke patentplichtige vermeld staat. Verder zijn nog vermeld het tarief van de aanslag (A of B) en het nummer van het uitgegeven patent.

Nadat de patentnemer de aanslag, het zegel, volledig betaald had, kreeg hij het door de burgemeester ondertekende patent uitgereikt. Deze patentbladen treft men in het algemeen niet aan in de gemeentelijke archieven, behalve als ze toevallig deel uitmaken van bedrijfs- of familiearchieven die er zijn ondergebracht. Zo bevindt zich in het Regionaal Archief Zutphen (RAZ) het familiearchief van slager A.D. Hamburg. Hierin vinden we ook



Patent voor het belastingjaar 1855/56 van slager A.D. Hamburg te Zutphen. (foto: Regionaal Archief Zutphen)

zijn patentakte uit 1855. Ook werden enkele los ingevoegde patentbladen aangetroffen in het register van patentschuldigen 1862/63. Extra informatie is er – vergeleken met het register van patentschuldigen – in de akten van patent doorgaans niet te vinden.

Van Lochem en Laren zijn stukken bewaard gebleven uit de eerste jaren na de invoering van de patentwet. Vooral uit de jaren 1806-1811 zijn bij het RAZ aanwezig enkele registers van afgegeven patenten, deels opgemaakt naar de verschillende beroepen. Verder onder meer kwitanties wegens betaald patentrecht met bijbehorende lijsten en ingeleverde patentakten. Van het college van zettters te Lochem kunnen ingekomen brieven en minuten van uitgaande brieven over de jaren 1814-1833 en 1863-1870 geraadpleegd worden, evenals de notulen van de collegevergaderingen over de jaren 1885-1919.

Beeld van economische ontwikkeling

De patentregisters geven ook een indruk van de bedrijvigheid in de stad. Ze maken het

Mogelijkheden voor onderzoek

Voor degenen die op het spoor zijn van voorouders en familiegeschiedenis, kunnen de registers van patentschuldigen waardevolle aanvullingen geven op informatie die al in andere, meer gebruikelijke genealogische bronnen, zoals het bevolkingsregister of de akten van de burgerlijke stand, is gevonden. In de registers van patentschuldigen kan over een aaneengesloten reeks van jaren het beroep en vaak ook het adres van iemand gevolgd worden. Vooral de gegevens met betrekking tot het beroep zijn vaak nauwkeuriger dan die in het bevolkingsregister. Het zoeken in de patentregisters is een zaak van geduld. Noch de persoonsnamen noch de beroepen zijn op alfabet gerangschikt. Evenmin is er bij de registers een alfabetische index, die het zoeken kan vergemakkelijken.

mogelijk te reconstrueren hoeveel en wat voor fabrieken, handelsfirma's, ambachtslieden, winkeliers et cetera er waren en waar ze gevestigd waren. Door de registers van verschillende jaren met elkaar te vergelijken, kan een beeld worden verkregen van de economische ontwikkeling van stad of gemeente, al moet daarbij bedacht worden dat niet alle beroepen patentplichtig waren. Deze laatste categorie treffen we in de patentregisters natuurlijk niet aan. Bovendien zijn in de loop van de negentiende eeuw steeds wijzigingen in de patentwet aangebracht: beroepen werden vrijgesteld dan wel juist patentplichtig. Ook de tarieven van de patentbelasting ondergingen wijzigingen, zodat het lastig is aan de hand van de klassenindelingen goede schattingen te maken van de inkomensontwikkeling van een bepaalde beroepsgroep.

De komst van nieuwe technologische ontwikkelingen kan ook in de patentregisters gevolgd worden. Was J. Horstink in 1862 inderdaad de eerste professionele *photographist* in Zutphen? Zeker weten we het niet, want de patentregisters uit eerdere jaren zijn niet (meer) aanwezig.

Kroegbazen, kermis en concerten

Het was de gewoonte om sommige beroepen apart aan te slaan en in te schrijven in het begin van het jaarregister. Zo kan de onderzoeker al snel constateren dat Zutphen – toen een stadje met iets meer dan 14.000 inwoners – in het belastingjaar 1862/63 het ongelooflijke aantal van 143 slijters, tappers, kroegbazen, likeurhandelaren et cetera telde. Daar kwam in de loop van dat belastingjaar nog een tiental nieuwe aanmeldingen bij. Het drankgebruik moet enorm zijn geweest. Dat Zutphen garnizoensstad was, speelde daarbij wellicht een niet onbelangrijke rol. Heel wat meer moeite kost het om uit het jaarregister te halen dat er in datzelfde belastingjaar in Zutphen zeven artsen zelfstandig werkzaam waren. Opmerkelijk is dat de patentwet van 1819 geneesheren en kasteleins bij elkaar

No. van de Tappers	Naam van den Tapper	N A M M E			A A R W O O D
		de Inventaris van de Tappers	de Inventaris van de Tappers	de Inventaris van de Tappers	
313	J. Schuurman			Tapper	
314	J. Schuurman			Tapper	
315	J. Schuurman			Tapper	
316	J. Schuurman			Tapper	
317	J. Schuurman			Tapper	
318	J. Schuurman			Tapper	
319	J. Schuurman			Tapper	
320	J. Schuurman			Tapper	
321	J. Schuurman			Tapper	
322	J. Schuurman			Tapper	
323	J. Schuurman			Tapper	
324	J. Schuurman			Tapper	
325	J. Schuurman			Tapper	
326	J. Schuurman			Tapper	
327	J. Schuurman			Tapper	
328	J. Schuurman			Tapper	
329	J. Schuurman			Tapper	
330	J. Schuurman			Tapper	

No. van de Tappers	Naam van den Tapper	C L A S S I F I C A T I E V A N D E N O O R Z A K E L I J K E N											N O M M E R van de Tappers		
		S T A F F E R T A R I F													
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11			

Het opengeslagen register van patentschuldigen voor het belastingjaar 1862/63. Tappers werden wijksge-
wijs ingeschreven. Bij andere beroepen gebeurde dat niet. (foto: Regionaal Archief Zutphen)

in dezelfde tabel plaatst. Dat hier geen sprake is van een oorzakelijk verband, blijkt uit het feit dat bijvoorbeeld ook notarissen, bakkers en kaarsenmakers in diezelfde tabel staan. De wetgever ging ervan uit dat dokters en kroegbazen ongeveer evenveel verdienden, gezien de tariefklassen waarin ze moesten worden ingedeeld. In 1862 werd M. Middelhoven, tapper en slijter, aangeslagen voor f 59,- patentrecht (klasse 4, tarief B), de best betaalde dokters, Orth en Van Rhijn, voor ‘slechts’ f 34,- (klasse 6, tarief B).

Ook lieden met ambulante beroepen waren patentplichtig. Kramers, handelsreizigers, varenden, rondtrekkende muzikanten, toneelgezelschappen en dergelijke betaalden eveneens patentbelasting. Vaak werd de belasting geheven door de gemeente waarin het beroep, soms maar voor één of enkele dagen, werd

uitgeoefend. In Zutphen gebeurde dat op die manier bijvoorbeeld ook bij kermisexploitanten. Zo kan met enig geduld uit het register van patentschuldigen gereconstrueerd worden hoe de Zutphense kermis in bijvoorbeeld 1862, die van 30 april tot 12 mei gehouden werd, er uitzag. Kramen met koek, suikerwaren en wafels hadden duidelijk de overhand. Daarvan waren er maar liefst vijftien. Verder stonden er twee kramen met galanteriewaren, een kraam met ellewaren* en een kraam met parfumerieën. Het echte kermisvermaak kwam van andere attracties. Zo konden de Zutphense kermisgangers kiezen uit een draaimolen en twee carrousels, die vermoedelijk door middel van mens- of paardenkracht werden aangedreven. Daarnaast boden twee panoramatenten zonder zitplaatsen nieuwsgierige Zutphenaren ongetwijfeld opwindende taferelen van het

* stoffen en dergelijke die per el (ca. 69 cm) verkocht werden

wereldtoneel. En in de schiettent van F. Copian konden de burgers zich meten met de militairen van het garnizoen.

De patentregisters verschaffen ook een kijkje in het verdere culturele leven van de stad. Concerten, bals, toneeluitvoeringen, circusvoorstellingen en dergelijke waren patentplichtig, en werden ingeschreven in het patentregister met vermelding van naam van de (hoofd)uitvoerende, datum van uitvoering en hoogte van de aanslag. Zelfs gratis toegankelijke evenementen waren niet vrijgesteld van patentbelasting, evenmin als liefdadigheidsconcerten. Zo is in het register van patentschuldigen van het jaar 1862 te lezen dat voor het concert in de Buitensociëteit op 21 mei van dat jaar *ten voordele van de noodlijdenden van de brand te Enschede* f 1,75 aan patentbelasting werd geheven.*

Man en paard

Ondanks de algemene weerzin tegen het patentrecht lijkt het met het aantal bezwaarschriften tegen de hoogte van de aanslag nogal mee te vallen. In het register van correspondentie van het College van Zetters te Lochem, dat loopt van november 1862 tot augustus 1870, komen we ze in ieder geval nauwelijks tegen. We vinden daarin vooral bezwaarschriften tegen de grondbelasting en de personele belasting. Toch vocht zo nu en dan iemand de aanslag voor zijn patent aan. Zo iemand was J. Heukelman, die zich net een jaar tevoren als beginnend *medisch doctor en artsenijmenger* in Lochem had gevestigd. Hij was daarbij in de 10de klasse ingedeeld, de hoogst mogelijke voor artsen. Voor het nieuwe belastingjaar wilden de zetters hem lager indelen, waardoor zijn patentaanslag hoger zou uitvallen, *overwegende dat tijdens den aanslag de practijk van den adressant naar het algemeen vermoeden ongeveer met die van Dieperink kon gelijk gesteld worden*. Heukelman kon de zetters van de onbillijkheid daarvan overtuigen door er op te wijzen dat collega Dieperink er een paard op na hield waarmee hij zijn

patiënten bezocht en hij, Heukelman, niet. Het College van Zetters adviseerde daarop Heukelmans aanslag met f 2,50 te verlagen. Dat de belastingcontroleur in Zutphen daartoe niet meteen bereid was, blijkt uit diens verzoek om opgave van de vermoedelijke verdiensten van de jonge dokter, die de zetters vervolgens met de nodige slagen om de arm raamden op f 750. De definitieve beslissing van de controleur werd in het archief niet aangetroffen, evenmin als de verdiensten van collega Dieperink.

Bronnen

- RAZ-archief nr.2: Gemeente Zutphen 1816-1919, inv.nrs. 1823-1849. Registers van patentschuldigen, jaren 1862-1889.
- RAZ-archief nr.2, Gemeente Zutphen 1816-1919, inv.nrs. 1796-1822. Registers van uitgegeven patentbladen, jaren 1862-1889.
- RAZ-archief nr.20: archief van A.D. Hamburg, slaager te Zutphen, 1836-1901.
- RAZ-archief nr.1.001: Oud-archief der gemeente Lochem, inv.nrs. 439-444. Stukken betreffende het patentrecht, 1806-1811.
- RAZ-archief nr.1.001: Oud-archief der gemeente Lochem, inv.nrs.1031-1033. Rol der uitgereikte patenten 1812 en kwitanties wegens betaald patentrecht met lijsten.
- RAZ-archief 1.011: archief van het college van zetters te Lochem 1814-1919, inv.nrs. 1-4. Wet- en regelgeving inzake het recht op patent 1815-1823; ingekomen brieven en minuten van uitgaande brieven 1814-1833, 1863-1870; notulen van vergaderingen 1885-1919.
- RAZ-archief 1.005: oud-archief van Laren (Gld.), inv.nrs. 129-136. Registers van afgegeven patenten 1806-1811; ingeleverde patenten 1806, 1808-1810.
- Broncommentaren I-IV. Deel II. P.M.M. Klep e.a., De registers van patentplichtigen 1805-1893. 's-Gravenhage, 1985.
- G.H. Poulie Wilkens, *Het is niet alle dagen kermis, ook al staan er kramen. De geschiedenis van de kermis te Zutphen in de periode 1848-1878*. Utrecht, 1987.

* op 7 mei 1862 brandde vrijwel de gehele Enschedese binnenstad af, waarbij 650 gezinnen dakloos werden